

ХУҚУҚ ЭВОЛЮЦИЯСИДА НОГИРОНЛИК ФЕНОМЕНИ

Хикматов Шухрат Шабанович

*Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси*

Аннотация: Мақолада ногиронлик феноменига нисбатан хуқуқий муносабатнинг қадимги жамиятлардан то ўрта аср диний-хуқуқий тизимларига қадар бўлган эволюцияси қиёсий-тарихий таҳлил қилинади. Муаллиф ногиронлиги бўлган шахсларнинг хуқуқ субъектлиги инсон қадрининг шартли равишда баҳоланишига асосланганини асослайди. Қадимги жамиятларда хуқуқ меҳнат қобилияти ва ижтимоий фойдалилик билан боғланган бўлса, ўрта асрларда мазкур муносабат диний қарашлар орқали легитимация қилинган. Мақолада қадимги Юнон, Рим, яҳудий, насроний ва ислом хуқуқ тизимларида ногиронликка нисбатан ёндашувлар қиёсий таҳлил қилиниб, ислом хуқуқида инсон қадри ва адолат тамойилига асосланган нисбатан барқарор хуқуқий модел шакллангани илмий жиҳатдан асосланади.

Калит сўзлар: ногиронлик, хуқуқ субъектлиги, инсон қадри, қадимги хуқуқ, ўрта аср хуқуқи, диний-хуқуқий тизимлар, ислом хуқуқи.

THE PHENOMENON OF DISABILITY IN THE EVOLUTION OF LAW

Khikmatov Shukhrat Shabanovich

Independent researcher of the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract: The article provides a comparative historical analysis of the legal perception of disability from ancient civilizations to medieval religious-legal systems. It argues that the legal subjectivity of persons with disabilities was historically conditioned by notions of social utility rather than inherent human dignity. In ancient societies, legal status was closely linked to labor capacity and contribution to communal survival, while in the Middle Ages, disability-related restrictions were largely legitimized through religious doctrines. By examining Ancient Greek, Roman, Jewish, Christian, and Islamic legal traditions, the article demonstrates that Islamic law developed a relatively stable and humane legal model based on justice and recognition of human dignity, acknowledging persons with disabilities as full legal subjects.

Keywords: disability, legal subjectivity, human dignity, ancient law, medieval law, religious legal systems, Islamic law.

ФЕНОМЕН ИНВАЛИДНОСТИ В ЭВОЛЮЦИИ ПРАВА

Хикматов Шухрат Шабанович

*Самостоятельный соискатель Правоохранительной академии Республика
Узбекистан*

Аннотация: *В статье проводится сравнительно-исторический анализ правового отношения к феномену инвалидности от древних цивилизаций до средневековых религиозно-правовых систем. Обосновывается тезис о том, что правосубъектность лиц с инвалидностью на протяжении длительного исторического периода носила условный характер и определялась социальной полезностью, а не присущим человеку достоинством. В древних обществах право было тесно связано с трудоспособностью, тогда как в Средние века ограничения в отношении инвалидов легитимировались религиозными доктринами. Сравнительный анализ античных, иудейских, христианских и исламских правовых традиций показывает, что именно исламское право сформировало относительно устойчивую и гуманную модель, основанную на принципах справедливости и признания человеческого достоинства.*

Ключевые слова: *инвалидность, правосубъектность, человеческое достоинство, древнее право, средневековое право, религиозно-правовые системы, исламское право.*

Инсон ҳуқуқларининг универсал ва ажралмас қадрият сифатида тан олиниши нисбатан замонавий ҳуқуқий ғоя ҳисобланади. Қадимги ва ўрта аср жамиятларида эса инсон қадри ҳуқуқий категория сифатида эмас, балки ижтимоий фойдалилик, диний қарашлар ёки давлат манфаатлари билан шартланган ҳолда баҳоланган. Айниқса, ногиронлиги бўлган шахслар мазкур шартлиликнинг энг ёрқин намоёни бўлиб, улар кўп ҳолларда тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида эмас, балки ижтимоий тизимдан чиқариб ташланиши мумкин бўлган объект сифатида қабул қилинган. Шу боис, ногиронликка нисбатан ҳуқуқий муносабатнинг тарихий эволюциясини қиёсий таҳлил қилиш замонавий инсон ҳуқуқлари концепциясининг илдизларини англашда муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Инсоният цивилизациясининг илк босқичларида ногиронлик тушунчаси мустақил ижтимоий ёки ҳуқуқий категория сифатида шаклланмаган. Давлатчилик институтлари ҳали мавжуд бўлмаган ёки эндиликда шаклланаётган жамиятларда ҳуқуқ инсоннинг туғма сифати эмас, балки жамоага мансублик ва фойдалилик билан белгиланган. Бизнинг фикримизча, айнан шу ҳолат ногиронлиги бўлган шахсларни ҳуқуқ субъектлари сифатида эмас, балки

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

ижтимоий тизимдан чиқариб ташланиши мумкин бўлган “қисм” сифатида қабул қилинишига сабаб бўлган.

Археологик ва антропологик манбалар баъзи ногиронлиги бўлган шахслар қадимги даврларда маълум ёшгача яшаб қолганини кўрсатади¹. Масалан, умуртқа нуқсонлари, суяк касалликлари ёки туғма жисмоний деформацияларга эга бўлган инсон қолдиқлари неолит ва илк цивилизацияон даврларга тегишли қатламларда аниқланган². Бироқ назаримизда, бу ҳолатларни ҳуқуқий ҳимоянинг мавжудлиги сифатида талқин қилиш нотўғри бўлар эди. Аксинча, улар индивидуал ёки оилавий ғамхўрлик натижаси бўлиб, жамият даражасида ногиронлиги бўлган шахсларни муҳофаза қилишга қаратилган барқарор ҳуқуқий ёки ахлоқий мажбурият мавжуд бўлмаган.

Илк жамоаларда яшаш ҳуқуқи меҳнат қобилияти билан бевосита боғланган. Ким ов қилиш, ҳимояланиш ёки жамоа эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлса, у жамоанинг тўлақонли аъзоси ҳисобланган. Кимки бу функцияларни бажара олмаса, у ижтимоий шартномадан четлаштирилган. Бизнинг фикримизча, бу ҳолатни “функционал ҳуқуқ субъектлиги” деб таърифлаш мумкин, яъни инсон ҳуқуқлари унинг инсон сифати билан эмас, балки бажара оладиган ижтимоий вазифаси билан белгиланган.

Қадимги жамиятларда туғма нуқсон билан дунёга келган болаларнинг ҳуқуқий мақоми мутлақо инкор этилган. Инфантицид³ амалиёти иқтисодий, диний ва евгеника⁴ билан боғлиқ қарашлар асосида “оқланган”⁵. Биз бу ҳолатни замонавий ҳуқуқ нуқтаи назаридан яшаш ҳуқуқининг мутлақ инкор қилиниши сифатида баҳолаймиз. Бироқ тарихий таҳлил нуқтаи назаридан қараганда, бу амалиёт жамоанинг омон қолиш стратегияси сифатида шаклланганини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Қадимги Юнон давлатларида ногиронликка бўлган муносабат илк бор фалсафий ва ҳуқуқий асосда шаклланди. Афлотун ўзининг давлат ҳақидаги таълимотида идеал шаҳар-давлат барқарорлиги учун жисмоний ва ақлий нуқсонларга эга бўлган болаларни жамиятдан четлатиш зарурлигини илгари сурган⁶. Арасту эса, давлат иқтисодиёти нуқтаи назаридан ёндашиб, меҳнатга лаёқатсиз инсонларни ижтимоий тизим учун ортиқча юк сифатида баҳолаган. Биз мазкур қарашларга қўшилмаймиз, чунки улар инсонни мустақил қадрият эмас, балки давлат манфаатига хизмат қилувчи восита сифатида қабул қилади.

¹ Venzmer, Gerhard. "Five thousand years of medicine." (No Title) (1972).

² Sigerist, Henry Ernest. A history of medicine: early Greek, Hindu, and Persian medicine. Vol. 1. New York: Oxford University Press, 1951.

³ Изох: Инфантицид – янги туғилган чақалоқни (одатда 1 ёшгача) қасддан ўлдиришни англатувчи атама бўлиб, лотинча infans (гапира олмайдиган бола) ва caedere (ўлдирмоқ) сўзларидан келиб чиққан. Инфантицид кўпинча онанинг ўз боласини ўлдириши билан боғлиқ ҳолат сифатида қўлланади, лекин ҳуқуқий маънода бошқа шахс томонидан содир этилган ҳолатлар ҳам қамраб олиниши мумкин.

⁴ Изох: Евгеника – инсон авлодининг генетик сифатини “яхшилаш” ғоясига асосланган таълимот ва амалий сиёсатлар мажмуаси.

⁵ Chubon, Robert A. "Social and psychological foundations of rehabilitation." (No Title) (1994)

⁶ Gallagher, Hugh G. "By trust betrayed: Patients, physicians, and the license to kill in the Third Reich." (1990).

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

Назаримизда, бу ёндашув инсоннинг табиий ҳуқуқларини давлат иродасига бўйсундиришнинг илк назарий моделларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, айнан шу даврда ҳуқуқ ва давлат манфаати ўртасидаги устуворлик масаласи илк бор назарий даражада қўйилганини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Қадимги Юнон тиббиёти доирасида эса мутлақо бошқа, инсонпарвар ёндашув ҳам шаклланган. Гиппократ руҳий касалликларни жин ёки илоҳий жазо билан эмас, балки физиологик ва муҳит омиллари билан боғлаб изоҳлаган⁷. Бизнинг фикримизча, Гиппократ ёндашуви ногиронлиги бўлган шахсни жиний ёки гуноҳкор субъект сифатида эмас, балки даволаниши мумкин бўлган инсон сифатида қабул қилишга ҳуқуқий-ахлоқий асос яратган.

Қадимги Рим ҳуқуқ тизимида ногиронликка бўлган муносабат янада прагматик тус олган. Туғма нуқсонли болаларнинг яшаш ҳуқуқи тан олинмаган, бироқ ҳаёт давомида ногирон бўлиб қолган шахслар, айниқса ҳарбий хизматда жароҳат олганлар, маълум ҳуқуқ ва имтиёزلарга эга бўлган⁸. Назаримизда, бу ҳолат “шартли ҳуқуқ субъектлиги” моделини ифодалайди, яъни инсоннинг ҳуқуқий мақоми унинг давлат олдидаги хизматлари билан белгиланган.

Қадимги яҳудий анъаналарда ногиронлик гуноҳ учун жазо сифатида талқин қилинган бўлиб, бу қараш ҳуқуқий ва диний чекловларни легитимлаштирган⁹. Ногиронлиги бўлган шахслар муайян диний ва ижтимоий вазифалардан четлатилган, бу эса уларнинг жамоада тўлақонли иштирок этиш ҳуқуқини чеклаган. Биз бу ҳолатни ҳуқуқ ва дин ўртасидаги чамбарчас боғлиқликнинг илк намоён бўлиши сифатида баҳолаймиз.

Шу тариқа, илк цивилизациялар ва қадимги дунёда ногиронлик ҳуқуқий нуқтаи назардан инсон қадрининг шартли равишда баҳоланганини кўрсатади. Ногиронлиги бўлган шахс ҳуқуқ субъекти эмас, балки ижтимоий фойдалилик мезонига қараб қабул қилинган объект сифатида кўрилган. Бизнинг фикримизча, айнан шу тарихий босқичда шаклланган қарашлар кейинги асрларда диний, фалсафий ва ҳуқуқий тизимларда ногиронликка нисбатан чекловчи нормаларнинг пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қилган.

Қадимги дунёда ногиронликка нисбатан ҳуқуқий муносабатни таҳлил қилар эканмиз, уни фақат ижтимоий ёки диний қарашлар билан чеклаб қўйиш етарли эмас. Назаримизда, ушбу муносабатнинг асосида ҳуқуқий онгнинг ибтидоий шакли ётган. Яъни, инсон ҳуқуқлари туғма ва ажралмас деб эмас, балки жамоа томонидан бериладиган ва қайтариб олиниши мумкин бўлган “ижозат” сифатида қабул қилинган. Бу ҳолат ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқий мақомини ўта ноаниқ ва беқарор қилиб қўйган.

⁷ Coleman, James C. "Abnormal psychology and modern life." (1976).

⁸ Marini, Irmo. "The history of treatment toward people with disabilities." (2017).

⁹ Gallagher, Hugh G. "By trust betrayed: Patients, physicians, and the license to kill in the Third Reich." (1990).

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

Илк цивилизацион жамиятларда ҳуқуқ билан жавобгарлик ўртасида қатъий мутаносиблик мавжуд бўлган. Ким жавобгарликни зиммасига ола олса, яъни меҳнат қилиш, жамоани ҳимоялаш ёки солиқ каби мажбуриятларни бажара олса, у муайян ҳуқуқларга эга бўлган. Ногиронлиги сабабли бундай мажбуриятларни бажара олмаган шахслар эса жамият олдида “қарздор” деб ҳисобланган. Бизнинг фикримизча, бу ҳолатни ҳуқуқий нуқтаи назардан “инсон қадрининг шартлилиги” деб тавсифлаш мумкин.

Қадимги давлатлар учун асосий мақсад жамоанинг биологик ва ҳарбий бардавомлигини таъминлаш бўлган. Шу сабабли, давлат манфаати инсоннинг индивидуал ҳуқуқларидан устун қўйилган. Афлотун ва Арасту томонидан илгари сурилган ғоялар бу ҳолатни фалсафий жиҳатдан асослаб берган. Биз ушбу қарашларга танқидий ёндашган ҳолда, улар ҳуқуқий давлат ғоясига зид бўлиб, инсонни мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эмас, балки давлат механизмининг бир қисми сифатида кўрган, деб ҳисоблаймиз.

Қадимги Рим ҳуқуқ тизимида ногиронлик масаласи янада аниқ ҳуқуқий тус олган. Рим ҳуқуқи инсонларни эркинлар ва қулларга ажратгани каби, ногиронлиги бўлган шахсларни ҳам тўла ҳуқуқли фуқаро сифатида эмас, балки чекланган ҳуқуқли шахс сифатида қабул қилган. Туғма нуқсон билан туғилган болаларнинг яшаш ҳуқуқи тан олинмаган, бу эса инфантицидни ҳуқуқий жиҳатдан жазосиз қолдирган. Назаримизда, бу ҳолат ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий тамойиллардан ажралиб қолганининг яққол намунаси дир.

Шу билан бирга, Рим ҳуқуқида ҳарбий хизматда жароҳат олган шахсларга нисбатан муайян ҳуқуқий ҳимоя мавжуд бўлган. Бу ҳолат инсон қадри унинг давлатга қилган хизмати орқали ўлчанганини кўрсатади. Биз буни “мукофотловчи ҳуқуқ модели” деб аташ мумкин, деб ҳисоблаймиз. Яъни, ҳуқуқ инсонга унинг инсон сифати учун эмас, балки давлат манфаатига хизмат қилгани учун берилади.

Ўрта асрлар даврида ногиронлик феномени ҳуқуқий онгда мустақил ижтимоий-ҳуқуқий институт сифатида эмас, балки диний тасаввурлар билан чамбарчас боғланган ҳолда шаклланган. Бу даврда ҳуқуқ секуляр табиатга эга бўлмаган, аксинча, илоҳий ироданинг ердаги ифодаси сифатида қабул қилинган. Шу сабабли инсон ҳуқуқлари табиий, ажралмас ва универсал қадрият сифатида эмас, балки диний қоидаларга итоат этиш орқали бериладиган шартли мақом сифатида талқин этилган. Бизнинг фикримизча, айнан шу омил ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқий мақомини ўта заиф ва ноаниқ ҳолатга келтирган.

Ғарб насроний дунёсида ногиронликка нисбатан муносабат асосан гуноҳ, илоҳий жазо ёки маънавий камчилик тушунчалари билан боғланган, яъни инсон қадрини унинг маънавий поклиги ва диний меъёрларга мувофиқлиги орқали

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

баҳолаган. Жисмоний ёки руҳий нуқсон эса кўп ҳолларда маънавий "айб"нинг ташқи белгиси сифатида қабул қилинган. Бу ҳолат ногиронлиги бўлган шахсларнинг диний маросимларда иштирок этишини чеклаш, айрим ҳолларда эса уларни жамоат ҳаётидан тўлиқ четлатиш билан ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган. Назаримизда, бу ҳолат диний ақидалар орқали легитимация қилинган ҳуқуқий дискриминациянинг классик намунасидир.

Насронийликда ногиронлиги бўлган шахс мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эмас, балки раҳм-шафқат ва садақа объекти сифатида қаралган. Унинг жамиятдаги мавқеи ҳуқуқ билан эмас, балки хайр-эҳсон билан белгиланган. Бу ёндашув инсон қадрини ҳуқуқий категориядан чиқариб, ахлоқий ёки хайрия категориясига айлантирган, деб ҳисоблаймиз. Натижада ногиронлиги бўлган шахс ўз ҳуқуқини талаб қилиш имкониятидан маҳрум этилган, чунки у ҳуқуқ эгаси эмас, балки ёрдам олувчи сифатида қабул қилинган.

Яхудий дини Ҳалаха доирасида ногиронликка нисбатан муносабат икки йўналишли хусусиятга эга бўлган. Бир томондан, муайян жисмоний нуқсонларга эга шахслар диний хизмат ва ибодатларнинг айрим турларидан четлатилган, иккинчи томондан эса, уларга нисбатан зўравонлик ва ҳақорат қатъий қораланган. Бу ҳолат ҳуқуқий чеклов билан ахлоқий мажбурият ўртасидаги мураккаб мувозанатни акс эттиради. Бироқ бизнинг фикримизча, мазкур тизимда ҳам ногиронлиги бўлган шахс тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида эмас, балки чекланган ҳуқуқий мақомга эга шахс сифатида қаралган.

Ислом ҳуқуқи (фиқҳ) ногиронликка нисбатан мутлақо бошқача, яъни нисбатан инсонпарвар ва ҳуқуқий жиҳатдан барқарор моделни таклиф этган. Қуръон ва суннатда ногиронлик инсон қадрини камайтирадиган ҳолат сифатида эмас, балки инсон ҳаётининг табиий ҳолатларидан бири сифатида қабул қилинган. Ислом ҳуқуқида инсон қадрини унинг жисмоний ёки ақлий ҳолати билан эмас, балки инсон сифати билан белгиланади. Назаримизда, айнан шу тамойил ногиронлиги бўлган шахсларни тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида тан олишга ҳуқуқий асос бўлган.

Фиқҳда ногиронлиги бўлган шахс ҳуқуқдан маҳрум этилмайди, балки муайян мажбуриятлардан озод этилади. Бу озодлик камситиш эмас, балки адолат тамойилининг ифодаси сифатида қаралади. Масалан, жисмоний имконияти чекланган шахслардан муайян ибодатлар, ҳарбий хизмат ёки жамоат мажбуриятлари талаб қилинмайди, бироқ уларнинг мулкӣ, никоҳ, мерос, шахсий дахлсизлик ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш имкониятлари тўлиқ сақланиб қолади. Фикримизча, бу ёндашув "тенглик" эмас, балки "адолат" тамойилига асосланган ҳуқуқ модели ҳисобланади.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

Ислом ҳуқуқида ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан зўравонлик, ҳақорат ёки камситиш ҳуқуқбузарлик сифатида баҳоланади. Бундай ҳаракатлар ахлоқий гуноҳ билан бир қаторда ҳуқуқий жавобгарликка ҳам сабаб бўлади. Ушбу ёндашув Ўрта асрлар шароитида инсон ҳуқуқлари концепциясига энг яқин келган диний-ҳуқуқий моделлардан бири бўлган, деб ҳисоблаймиз.

Қиёсий таҳлил шуни кўрсатадики, насронийликда ногиронликни маънавий нуқсон билан боғлаб, ҳуқуқий чекловларни легитимация қилган бўлса, яҳудийликда чеклов ва ҳимоя ўртасида мувозанат изланган, ислом ҳуқуқи эса ногиронлиги бўлган шахсни тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида тан олишга интилиб, адолат тамойилини устувор қўйган. Назаримизда, бу фарқ динларнинг инсон табиати ва жамият ҳақидаги фундаментал қарашларидан келиб чиққан.

Ўрта асрларда тиббиётнинг ривожланмаганлиги Ғарб христиан жамиятларида руҳий касалликларни жин кириши билан боғлашга олиб келган. Бу эса ногиронлиги бўлган шахсларни қийноқ, қамоқ ва жазолаш орқали "даволаш" амалиётини ҳуқуқий жиҳатдан оқлаган¹⁰. Ислом дунёсида эса руҳий касалликларга нисбатан тиббий ёндашув мавжуд бўлиб, бундай шахслар жиний эмас, балки даволаниши лозим бўлган бемор сифатида қабул қилинган.

Шу тариқа, ўрта асрларда ногиронликка нисбатан муносабат диний-ҳуқуқий тизимга боғлиқ ҳолда кескин фарқ қилган. Ғарб насроний анъанасида ногиронлиги бўлган шахс ҳуқуқ субъектлигидан де-факто маҳрум этилган бўлса, ислом ҳуқуқида у тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинган, яҳудий ҳуқуқида эса чекланган, бироқ айрим ҳимоя элементларига эга мақом берилган. Бизнинг фикримизча, ушбу қиёсий тажриба замонавий инсон ҳуқуқлари концепцияси, хусусан ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида муҳим тарихий ва ҳуқуқий сабоқ сифатида хизмат қилади (Gostin, 2008; Gallagher, 1995).

Ўрта асрларда ногиронликка нисбатан ҳуқуқий муносабатни янада чуқур таҳлил қилар эканмиз, эътиборни ҳуқуқий қобилият (legal capacity) тушунчасининг шаклланишига қаратиш зарур. Бу даврда шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш қобилияти унинг жисмоний, ақлий ва маънавий "камолоти" билан боғланган. Ногиронлиги бўлган шахс эса кўп ҳолларда тўлиқ ҳуқуқий лаёқатга эга эмас деб ҳисобланган. Бизнинг фикримизча, айнан шу нуқтада ногиронлик ҳуқуқий чекловнинг асосий сабабига айланган.

Ғарб христиан ҳуқуқий анъанасида ақлий ёки руҳий нуқсонга эга бўлган шахслар кўп ҳолларда ҳуқуқий лаёқатдан маҳрум этилган ёки уларнинг ҳуқуқлари васийлар орқали амалга оширилган. Бу ҳолат ҳуқуқий муносабатларда ногиронлиги бўлган шахснинг мустақил иродасини инкор этган. Назаримизда, бу амалиёт инсоннинг ҳуқуқий субъект сифатидаги мавжудлигини шартли равишда

¹⁰ Safillios-Rothschild, Constantina. "The sociology and social psychology of disability and rehabilitation." (No Title) (1970).

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

йўққа чиқарган ва кейинги асрлардаги васийлик институтининг репрессив шаклларига замин яратган.

Христиан канон ҳуқуқида никоҳ, мерос ва мулкый муносабатларда ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари чекланган. Айниқса, ақлий нуқсонларга эга деб ҳисобланган шахслар никоҳ тузиш қобилятига эга эмас деб қаралган. Биз буни шахсий ҳаётга бўлган ҳуқуқнинг диний асосда чекланиши сифатида баҳолаймиз. Чунки никоҳ нафақат диний, балки ҳуқуқий институт ҳам ҳисобланади.

Яхудий диний ҳуқуқида ҳам ҳуқуқий лаёқат масаласи ногиронлик билан боғлиқ ҳолда чекланган. Масалан, муайян ақлий нуқсонларга эга шахслар гувоҳ сифатида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Бироқ шу билан бирга, уларнинг мулкый ҳуқуқлари маълум даражада ҳимоя қилинган. Бизнинг фикримизча, бу ҳолат яхудий ҳуқуқида ҳуқуқий чеклов билан ҳимоя ўртасидаги мувозанатга интилиш мавжуд бўлганини кўрсатади.

Ислом ҳуқуқида эса ҳуқуқий лаёқат масаласи янада нозик ва адолатга асосланган тарзда ҳал қилинган. Фикҳда "аҳлия" тушунчаси орқали шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларга лаёқати белгиланади. Ногиронликнинг ўзи ҳуқуқий лаёқатни йўққа чиқармайди. Фақат ақлни тўлиқ йўқотиш ҳолатларида айрим ҳуқуқий ҳаракатлар чекланиши мумкин, бироқ бу чеклов мутлақ эмас. Назаримизда, бу ёндашув инсон қадрини сақлаб қолган ҳолда ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган илғор модел ҳисобланади.

Ислом ҳуқуқида васийлик институти ҳам репрессив эмас, балки ҳимоявий характерга эга. Васий ногиронлиги бўлган шахс номидан унинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун жавобгар бўлиб, васийнинг ўзи ҳам ҳуқуқий жавобгарликка тортилиши мумкин. Биз деб ҳисоблаймизки, бу ҳолат васийликни чеклов эмас, балки ҳуқуқни таъминлаш воситаси сифатида кўрадиган ёндашувни ифода этади.

Ўрта асрларда жиноят ҳуқуқи соҳасида ҳам ногиронликка нисбатан муносабат кескин фарқ қилган. Ғарб Европасида руҳий касаллик ҳолатлари кўпинча жиноий жавобгарликни истисно этмаган, аксинча "шайтоний таъсир" сифатида оғир жазоларга сабаб бўлган (Sand, 1952). Биз бу ҳолатни жиноят ҳуқуқининг диний ақидалар билан чамбарчас боғланиб қолганининг салбий намунаси деб ҳисоблаймиз.

Ислом ҳуқуқида эса жиноий жавобгарлик ақл ва ирода мавжудлиги билан боғланган. Ақли тўлиқ бўлмаган шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бу тамойил замонавий жиноят ҳуқуқидаги айб ва айбдорлик концепциясига жуда яқин. Назаримизда, бу ҳолат ислом ҳуқуқининг инсон психологияси ва ҳуқуқ ўртасидаги боғлиқликни илк бор тизимли равишда ҳисобга олганини кўрсатади.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026"

Ўрта асрларда ижтимоий таъминот тушунчаси ҳуқуқий институт сифатида мавжуд бўлмаган. Ғарбда ногиронлиги бўлган шахслар садақа ва хайр-эҳсон орқали кун кечирган. Бу ҳолат уларни доимий қарам ҳолатга туширган. Биз буни ижтимоий ҳуқуқларнинг йўқлиги натижасида пайдо бўлган структур камситиш сифатида баҳолаймиз.

Ислом дунёсида эса закот, вақф ва байтулмол институтлари орқали ногиронлиги бўлган шахсларни қўллаб-қувватлаш тизимли характер касб этган. Бу ёрдам ихтиёрий хайрия эмас, балки ҳуқуқий мажбурият сифатида белгиланган. Назаримизда, бу ҳолат ижтимоий таъминот ҳуқуқининг илк кўринишларидан бири сифатида қаралиши мумкин.

Шунингдек, шарқ анъанавий ҳуқуқий-ахлоқий тизимларида, хусусан конфуцийлик таъсирида шаклланган жамиятларда ҳам ногиронликка нисбатан муносабат оилавий жавобгарликка асосланган. Давлат эмас, балки оила ногиронлиги бўлган шахс учун жавобгар бўлган. Бу ҳолат ҳуқуқий эмас, ахлоқий мажбурият устуворлигини кўрсатади. Биз буни ҳуқуқий ҳимоянинг институционал эмас, шахсий даражада қолиб кетган модели деб баҳолаймиз.

Шу тариқа, ўрта асрларда ногиронликка нисбатан муносабат диний-ҳуқуқий тизимга боғлиқ ҳолда турлича шаклланган бўлса-да, умумий тенденция сифатида ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқ субъектлиги чекланган. Бироқ ислом ҳуқуқи бу манзарада истисно сифатида намоён бўлиб, инсон қадри, адолат ва ҳуқуқий ҳимоя тамойилларини нисбатан барқарор сақлаб қолган. Бизнинг фикримизча, айнан шу қиёсий тажриба замонавий ногиронлар ҳуқуқлари концепциясининг тарихий илдизларини англаш учун ўта муҳимдир¹¹.

Ўрта асрларда ногиронликка нисбатан шаклланган диний-ҳуқуқий ёндашувларни қиёсий таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мазкур даврда инсон ҳуқуқлари универсал, туғма ва ажралмас қадрият сифатида эмас, балки диний меъёрлар билан чегараланган шартли мақом сифатида қабул қилинган. Ҳуқуқ субъектлиги инсоннинг жисмоний, ақлий ва маънавий "камолоти"га боғлаб қўйилган бўлиб, ногиронлик кўп ҳолларда ушбу камолотнинг етишмаслиги сифатида талқин этилган. Бизнинг фикримизча, айнан шу ёндашув ўрта аср ҳуқуқ тизимларида ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқий мақомини кескин заифлаштирган асосий омил ҳисобланади.

Ислом ҳуқуқида ҳуқуқий лаёқат ("аҳлия") масаласи нозик ва босқичма-босқич ҳал қилинган. Ногиронликнинг ўзи ҳуқуқий лаёқатни бекор қилмайди, фақат айрим ҳолатларда муайян ҳуқуқий ҳаракатларни чеклаши мумкин. Шу билан бирга, васийлик институти репрессив эмас, балки ҳимоявий характерга эга

¹¹ Gostin, Lawrence O. "Old and 'new' institutions for persons with mental illness: Treatment, punishment or preventive confinement?." Public Health 122, no. 9 (2008): 906-913.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2026 "

бўлиб, васийнинг ўзи ҳам ҳуқуқий жавобгарликка тортилиши мумкин. Бизнинг фикримизча, бу ёндашув ўрта асрлар шароитида инсон ҳуқуқларига энг яқин келган ҳуқуқий конструкция ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, қадимги ва ўрта аср жамиятларида ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқ субъектлиги инсон қадрининг шартли равишда баҳоланишига асосланган. Қадимги дунёда ҳуқуқ меҳнат қобилияти ва давлат манфаати билан боғланган бўлса, ўрта асрларда мазкур чекловлар диний қарашлар орқали мустаҳкамланган. Насроний ва яҳудий ҳуқуқий анъаналарда ногиронлик кўп ҳолларда ҳуқуқий чеклов манбаи сифатида талқин этилган бўлса, ислом ҳуқуқи инсон қадрини устувор қўйган ҳолда, ногиронлиги бўлган шахсларни тўлиқ ҳуқуқ субъекти сифатида тан олишга интилиб, адолатга асосланган нисбатан барқарор ҳуқуқий моделни шакллантирган. Мазкур қиёсий тажриба замонавий ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштиришда муҳим тарихий-ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Chubon, Robert A. "Social and psychological foundations of rehabilitation." (No Title) (1994)
2. Coleman, James C. "Abnormal psychology and modern life." (1976).
3. Gallagher, Hugh G. "By trust betrayed: Patients, physicians, and the license to kill in the Third Reich." (1990).
4. Gostin, Lawrence O. "Old and 'new' institutions for persons with mental illness: Treatment, punishment or preventive confinement?." *Public Health* 122, no. 9 (2008): 906-913.
5. Abdukhamidov, I. (2024, June). POPULATION MIGRATION AND ITS CLASSIFICATIONS. In *INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 2, No. 21, pp. 38-42).
6. Marini, Irmo. "The history of treatment toward people with disabilities." (2017).
7. Safilios-Rothschild, Constantina. "The sociology and social psychology of disability and rehabilitation." (No Title) (1970).
8. Sigerist, Henry Ernest. *A history of medicine: early Greek, Hindu, and Persian medicine*. Vol. 1. New York: Oxford University Press, 1951.
9. Venzmer, Gerhard. "Five thousand years of medicine." (No Title) (1972).